

Salgından Öğrenmek: Birey-Toplum İkilemi

Harun Tepe¹

ORCID: 0000-0002-8546-4298

Öz

Yaşadığımız küresel salgın bizi bir kez daha birey-toplum ilişkisi üzerinde düşünmeye zorladı. Özgürlüğü bir kişi hakkı olarak görenler salgın için alınması gereken önlemlere karşı çıkıyorlar. Bu da kendileri de içinde olmak üzere herkesin hayatını tehlikeye atıyor. Salgın için alınan tedbirlere uymayanlar, birlikte yaşadıkları aile büyüklerinin ve çalışma arkadaşlarının ölümüne yol açıyorlar. Bunu da özgürlük adına savunuyorlar. Bu yazıda birey-toplum ikilemi, "birey mi toplum mu önceliklidir?" sorusu üzerinde duruluyor. Bu da felsefe tarihinde kısa bir yolculukla, Aristoteles, I. Kant ve M. Horkheimer'in bu ikileme ilişkin görüşleri ve Kuçuradi'nin özgürlük çözümlemesinden hareketle yapılıyor. Birey-toplum ikileminin, çıkarları merkeze alan bir bakış açısından ve "özgürlük kişinin istediğini yapmasıdır" biçiminde anlaşılan sorunlu bir özgürlük anlayışından kaynaklandığını göstermeye çalışıyor. Çıkarlar değil de haklar merkeze alındığında, bir kişinin haklarının korunmasının, diğer bireylere ve topluma zarar vermeyeceği; bireylerin ancak diğerleri ve toplumla birlikte kendileri olabilecekleri, özgürce yaşayabilecekleri ileri sürülüyor. Sorunun ya da ikilemin bireysellik ile bireyciliğin veya bencilliğin karıştırılmasından kaynaklandığı temellendirilmeye çalışılıyor.

Anahtar Kelimeler: Birey, Toplum, Özgürlük, Hak, Çıkar, Aristoteles, Kant, Horkheimer.

Learning Through Pandemic: Individual Versus Community Dilemma

Abstract

The global pandemic of Covid-19 has forced us once more to think on the individualism vs. community dilemma. Considering right to freedom as a human right some are protesting the measures taken to prevent the spread of pandemic. But these attitudes or protests are endangering life of everyone in the community including their own life. People who don't respect the measures taken for pandemic give cause for death of their family elderly members or colleagues. And they mostly advocate their actions in the name of freedom. In this article, the question which of them has precedence individual or community will be issued. This will be done with a short journey to the history of philosophy, addressing the accounts of Aristotle, Kant and Horkheimer on the dilemma and Kuçuradi's account of freedom. And I try to demonstrate that individual vs. community dilemma is a result of an account of freedom that considers freedom performing whatever an individual wants to do, and of the account of justice which bases on individualistic interests of people instead of his or her rights. It will be maintained that protecting rights of a person will not violate the rights of other member of community or harm the community itself, if we base on the rights instead of individualistic interests; and individuals can freely live in a society only with other members of community, but only in a community as a *zoon politikon*. The challenge we face here is the differentiating to be an individual or acting individualistically from individualism or egoism.

Key words: Individual, Community, Freedom, Right, Interest, Aristotle, Kant, Horkheimer.

¹ Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü. haruntepe@hotmail.com

Giriş

Dünyamız bugün olağandışı bir süreçten geçiyor. 2020 korku uyandıran bir sözcük olarak işittiğimiz “pandemi” (küresel salgın) sözcüğünün ete kemiğe büründüğü bir yıl oldu. Küresel salgın dünyamızı değiştirdi. Kimilerimizi de. Ama herkesin yaşananlardan aynı biçimde etkilenmediği, yaşam alışkanlıklarında bir değişiklik yapmadığı da açık. Kimilerinin küresel salgını hiç umursamadığı, yaşama alışkanlıklarında hiçbir değişiklik yapmadığı, virüsün tehlikeli olduğuna inanmadığı, hatta böyle bir virüsün olduğunu bile kuşkuyla karşıladığı görülüyor. Bu kişiler salgının yayılmasını önlemeye yönelik önlemlere de karşı çıkıyorlar. Kimileri bunu özgürlüklerine bir müdahale olarak görerek aşı ve maske karşıtı bir tutum alıyor; alınan önlemleri protesto eden gösteriler yapıyor. Henüz ortada aşı bile yokken zorunlu aşılamaya karşı mitingler düzenliyorlar.

Öte yandan hastanelerin kapasitelerinin zorlandığı, hasta ve ölü sayısının sürekli yükseldiğine dair haberler de tüm basın yayın organlarında, sosyal medyada yer alıyor. Bu haberlere her yerde herkesin ulaşması da mümkün. Bu açık olguya karşın, kişiler görmek istemediklerini görmüyor, duymak istemediklerini duymuyor. Hakikat sonrası çağ söylemi de her şeyi hakikat olarak ilan etmeye kapı aralıyor. Her iddia doğru sayılıyor. Sesini daha çok yükselten, daha çok duyurabilen haklı görülüyor. Üç köpek anlatısında olduğu gibi, yeni bir virüs (Covid-19) yok diyenlere, virüsün olduğu kanıtlandığında, “evet var ama öldürmez, öldürücülüğü çok düşük” deniyor; virüsün milyonlarca insanın ölümüne yol açtığı gösterildiğinde de ya bu virüsün yalnız ya da büyük çoğunlukla yaşlı kişileri öldürdüğü söyleniyor ya da sağlıklı veya genç oldukları için kendilerine bir zarar vermeyeceği. Sonuç olarak da bu kişiler salgınla ilgili her türlü önlemi kendi özgürlüklerine bir saldırı olarak görüyor ve karşı çıkıyorlar. Bu da virüsün yayılımını arttırıyor, kontrolünü güçleştiriyor. Sonuçta da başta sağlık çalışanları ve yaşlı nüfus olmak üzere birçok insan hayatını kaybediyor.

Küresel salgının yol açtığı bu durum, bizi daha önce zorunlu aşılama ile ilişkin tartışmalarda da karşımıza çıkan, özgürlük sorunu üzerine düşünmeye zorluyor. Kanımca siyaset felsefesinin ana sorunu olan birey ve toplum arasındaki öncelik-sonralık ilişkisini yeniden ele almayı gerektiriyor. Bu yazı küresel salgının bir kez daha önümüze koyduğu bu özgürlük sorununu tartışmayı, “birey mi toplum mu?” ikilemine bir yanıt oluşturabilecek bir görüş ortaya koymayı amaçlıyor.

Ülkemizde son yıllarda Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülen çocuklara yönelik zorunlu aşı uygulamasına karşı çıkılması, zorunlu aşı uygulamasının kişilik haklarının ihlali olarak görülüp mahkemeler yoluyla engellenmeye çalışılması, bunun da çoğunlukla kişilerin özerkliği-özgürlüğü düşüncesine dayandırılması, bu klasik birey-toplum çatışmasının bir kez daha konuşulmasına yol açmıştı. Toplum ve birey arasındaki çatışmada bireyin istek ya da kararlarına mı yoksa toplumsal yarara mı öncelik verileceği, uzun zamandır süren etik ve politik bir tartışmadır. Bu sorun, çoğu zaman karşımıza, -yarar ve çıkar aynı şey sayılarak- çoğunluğun yararının mı yoksa bireyin yararının mı öncelikle gözetileceği sorusu olarak çıkmaktadır. Soru, bu ikisinin birlikte korunamayacağını varsayarak, muhataplarını birey ya da toplum yararından birini seçmeye, birinden yana tavır almaya zorlamaktadır. Genelleyici bir bakış açısıyla, ya bireyin özerkliğinin veya özgürlüğünün her şeyden önce geldiği, bireylerin ne türden olursa olsun verdikleri karara saygı gösterilmesi gerektiği düşüncesinin ya da toplumun iyilik veya yararının her şeyden önce geldiği, bunun için bireylerin istek ve kararlarının, hatta kişilik haklarının ihlal edilebileceği düşüncesinin seçilmesi gerektiği dayatılmaktadır. “Güvenlik mi insan hakları mı?” tartışması da bu sorunlu ikilemin sordurduğu, yanlış sorulmuş bir sorudur. Aşı karşıtları, zorunlu aşılamanın bireyin özgür kararlarına veya tercihlerine karşı bir kişilik hakkı ihlali olduğunu, toplum

yararı için bireyin özgürlüğünün feda edilemeyeceğini ileri sürerken; toplumun iyilik ya da yararına öncelik verenler, toplumun iyiliği için bireylerin istek ve arzularının bir yana bırakılabileceğini iddia etmektedirler.

Geleneksel ve devleti merkeze alarak bakanlar bireyi ve onun özgürlüğünü önemsemezler, devletin veya toplumun iyiliğinin her şeyin üzerinde olduğunu savunurlar. Buna karşın bireyi merkeze alan bir bakış açısıyla sorunlara bakanlarda ise genel olarak birey iradesinin veya özgürlüğünün her şeyin üzerinde olduğu düşüncesi egemendir. Bu son görüşü savunanlar negatif bir özgürlük görüşüne yakındırlar ve devletin bireylerin kararlarına ve eylemlerine karışmamasını, sadece başkaları müdahale ettiğinde onlara engel olması gerektiğini düşünürler. Onlara göre bireyin iradesi, istediğini yapması, kendi istediği gibi yaşaması esastır. Devletin görevi bunu mümkün kılmak, bunun ötesinde bireylerin yaşamlarına müdahil olmamaktır. Bu nedenle devletin küçülmesi, etkinliklerini güvenlik, adalet gibi belirli kurumlarla sınırlaması beklenir. Bizden ise ikisinden birini tercih etmememiz beklenmektedir. Bu kimi zaman bu tercihlere dayanan karşıt siyasal sistemlerden birini seçmeye zorlanma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ama bu tartışma sadece 20. yüzyılın, günümüz siyaset felsefesinin bir tartışması değil, Platon ve Aristoteles'e kadar geri giden bir tartışmadır. Siyaset ve devlet üzerine konuşan her filozof ve düşünür doğrudan veya dolaylı olarak bu sorun üzerinde durmuş, bu ikileme ilişkin bir görüş ortaya koymuştur.

1. Felsefe Tarihinde Birey-Toplum (Devlet) İlişkisi

Günümüz siyaset felsefesinin en öne çıkan konularının başında gelen bireyin mi yoksa toplumun mu önceliğe sahip olduğu tartışması yeni bir tartışma değildir. Platon ve Aristoteles'ten 20. yüzyıl filozoflarına kadar bu tartışma hep filozofların gündeminde olmuştur. Bugün de durum farklı değildir. Tartışma bugün de sürmektedir, halkta devleti merkeze alan, düşün çevrelerinde ise ağırlıklı olarak bireyi ya da özneyi merkeze alan bir bakış açısı egemendir. Postmodern düşüncenin egemenliğine koşut olarak çoğulluk ve hakikat sonrası dönemde daha çok öne çıkan bireyin özgürlüğüdür. Sorunu ağırlıklı olarak tartışan 20. yüzyıl düşünürlerinin başında ise Horkheimer gelmektedir. Bu nedenle bu kısa felsefe tarihine yolculukta kısaca Aristoteles ve Kant'ın, daha ağırlıklı olarak da Horkheimer'in görüşleri üzerinde durulacaktır.

1.1. Aristoteles'te *Zoon Politikon* Olarak İnsan

İnsanın toplumsal bir hayvan olduğunu, ancak diğerleriyle birlikte hayatını sürdürebileceğini ilk vurgulayan filozofların başında Aristoteles gelmektedir. Birlikte hayat sürme ise doğal olarak bazı birliklerin kurulmasını gerektirmiştir. Doğal gereksinmelerin sağlanması için kurulan aile, ilk bir araya gelme biçimi, ilk birliktir. Köy ikinci birliği veya aşamayı, bu köylerin bir araya gelmesiyle oluşan devlet ise üçüncü aşamayı oluşturmaktadır. Bunların üçünün de varlığa gelmelerinin nedeni aynıdır: bireylere daha iyi bir yaşam sunmak.

Aristoteles'e göre:

“İnsanları bir araya getiren iki temel içgüdü vardır: kadınla erkeği bir araya getiren üreme içgüdü ve karşılıklı yardımlaşma, efendi ve köleyi –basiretli zihin ve güçlü bedeni- bir araya getiren kendini koruma içgüdü. Böylece biz en az üç kişiden oluşan en küçük toplumu, ‘günlük gereksinmelerin sağlanması için doğal olarak kurulan birlik’ olan aileyi elde ederiz. İkinci aşama ‘günlük gereksinmelerden daha fazlasının sağlanması için’ kurulan ve birkaç aileden oluşan bir birlik olan köydür. ... Üçüncü aşama birkaç köyün ‘hayatın kendisi için varlığa gelen, fakat iyi hayat için varolan, hemen hemen veya tamamen kendine yeterli olacak ölçüde geniş olan tam

bir topluluğu meydana getiren' bir birliğidir. İşte devleti diğer şeylerden ayıran budur. O da köyle aynı nedenle, hayatın kendisi için varlığa gelmiştir. Ama daha başka bir arzuyu, iyi hayat arzusunu tatmin etmek için kurulur.”²

Aristoteles devletin (*polis*in ya da siyasal toplumun) varlığını, daha sonra ortaya atılacak olan sözleşme devlet kuramları gibi yurttaşların iyiliğini sağlamak olarak görür. “Bütün topluluklar şu ya da bu iyiyi amaçladıklarına göre, toplulukların en üstünü ve hepsini kapsayanı da en yüksek iyi'yi amaç edinecektir.”³ Platon da *Politeia*'da adaleti en yüksek erdem, toplumda ya da şehir devletinde (*poliste*) adaletin sağlanmasını da politikanın amacı olarak görür. Yurttaşların mutlu olacakları, onlar için en uygun toplum adil toplumdur. Bunun için siyasal toplumu oluşturan üç kesimin kendi işlerini yapmaları gerekir. Bir devlete “içinde üç sınıftan her biri kendi işini gördüğü zaman ve bu üç sınıfın karşılıklı durumları ve değerlerinden ötürü de bu devlet ölçülü , yiğit ve bilge olduğu zaman”⁴ adil diyoruz. Ancak böyle bir durumda şehir devletinde (*poliste*) adalet ortaya çıkacaktır.

“Eğer toplumun daha önceki formları doğalsa, devlet de öyledir, çünkü o onların ereğidir. Çünkü bir şey tam geliştiğinde olduğu şeye onun doğası deriz. ... Bu yüzden, devletin doğanın bir yaratımı ve insanın, doğası gereği politik bir hayvan olduğu açıktır. Toplum içinde yaşayamayan ve kendi kendine yeterli olduğu için, hiçbir gereksinimi olmayan ya bir canavar ya da bir Tanrı'dır. Aristoteles, devletin yalnızca bir uyuşumla varolmadığını, fakat kökenini insan doğasında bulduğunu; doğal olanın, en doğru anlamında insan hayatının başlangıçlarında değil, fakat kendisine doğru hareket ettiği hedefte bulunduğunu; uygar hayatın, varlığı varsayılan bir soylu vahşinin hayatının bozulması olmadığını; devletin yapay bir özgürlük kısıtlaması değil, ama onu elde etmenin bir aracı olduğunu vurgulamakla politik düşünceye büyük bir hizmette bulundu. O, burada örtük olarak, Yunanistan'da taraftar bulmuş iki görüşe saldırmaktadır: (1) Bu, Lycophron veya Thrasymakhos gibi bazı sofistlerin görüşüdür: Yasa ve devlet, yalnızca bir uyuşumun ürünleridir; bireylerin özgürlükleri üzerine, ya bireye zorla kabul ettirilmiş veya yalnızca haksızlığa karşı bir güvence olarak bireyin kendisi tarafından benimsenmiş müdahaledir. (2) Kyniklerin görüşü: Bilge insan kendine yeterlidir ve onun hiçbir ülkenin değil, dünyanın yurttaşı olması gerekir.”⁵

Aristoteles tam olarak günümüzün “birey mi toplum mu önceliklidir?” sorusunu tartışmakta ve bu soruya bazı ön açıklamalar yapmadan verilecek yanıtların nasıl yanıltıcı olabileceğini bize göstermektedir. Ona göre devletin ya da siyasal toplumun (*polis*in) varlık nedeni göz önünde tutulduğunda, öncelik açık bir biçimde toplumdadır. Ona göre “şehir ya da devletin, aileden de aramızdaki herhangi bir bireyden de önceliği vardır. Çünkü bütün, parçadan önce gelmelidir. El ya da ayağı tüm bedenden ayırın, artık el ya da ayak olmaz.”⁶ Her organ bir bütünlük içinde, birbirine bağlı olarak varlığını sürdürebilir, vücut organların birlikte çalışmasıyla hayatta kalabilirse, birey toplum ilişkisinde de durum aynıdır. “Öyleyse, devletin hem doğal hem de bireyden önce olduğu apaçıktır. Çünkü, bir birey nasıl bir parçası ayrıldığı zaman tümüyle kendine yeterli olmazsa, o da tıpkı öteki parçalar gibi bütünlükle aynı ilişki içindedir.”⁷

1.2. Kant'ta Doğa-Akıl Varlığı ve Siyasal Bir Varlık Olarak İnsan

Kant insan-toplum ilişkisini *Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi* başlıklı yazısında tartışır. Kant bireylerin (veya onların “iyi istemeleri”nin) rolü ile toplumun ya da devletin rolü üzerinde dururken, dolaylı olarak bu tartışmaya da girmektedir. Kant evrensel adalet yaptırımını uygu-

² D. Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan vd. (İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2002), 276-277.

³ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 7.

⁴ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu, M. Ali Cimcoz (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980), 435b.

⁵ Ross, *Aristoteles*, 277.

⁶ Aristoteles, *Politika*, 10.

⁷ Aristoteles, *Politika*, 10.

layacak bir yurttaşlar toplumuna ulaşmanın yalnızca bireylerin “iyi istemeleri”yle ya da ahlaklı eylemleriyle gerçekleşemeyeceğini, yani tek başına bireylerin çabalarının bunun için yeterli olmayacağını, bunun gerçekleşmesi için toplumsal düzeyde bir örgütlenmenin de gerekli olduğunu düşünür. Birini öncelemeden birey toplum birlikteliğine vurgu yapar.

Her sorunda olduğu gibi etik ve siyasetle ilgili konularda da Kant’ın çıkış noktasını onun insan görüşü oluşturur. Ona göre “insanlar amaçlarını ne hayvanlar gibi sırf içgüdüyle ne de akla dayanan dünya yurttaşları gibi önceden çizilen bir plana göre”⁸ yürütürler. Bunun sonucu olarak dünya tarihine baktığımızda insanların bireysel eylemlerinde arasına bilgeliğe rastlansa da daha çok karşımıza çıkan “akılsızlık ve çocukça oyalanma, sık sık da haylazlık ve muzırlıktır.”⁹ İnsanda ve yeryüzünde yalnız insanda bulunan aklını kullanma yeteneği onu farklı kılan bir yeti olsa da insandaki bu doğal yetenek “tam olarak bireyde değil, ancak türde gelişebilir.”¹⁰ Doğa adeta insanın hayvansal varlığın mekanik düzeni ötesine geçmesini ve her şeyi kendisinin yapmasını, içgüdü olmadan kendi aklıyla yarattığından başka bir mutluluk ve yetkinlikten pay almasını istememiştir. Kant bunu doğanın insanın iyi durumda olmasından ziyade her şeyi akılla ölçüp biçmesini istemiş olması biçiminde ifade eder. İnsan için iyi bir durumda olma ise ancak akılla başarılabilir bir şeydir: Zira “doğa insana akıl ve akla dayanan irade özgürlüğü vermiştir.”¹¹

Doğanın en üstün amaç olarak insanın önüne koyduğu bütün doğal yeteneklerinin geliştirilmesi ise ancak toplumda gerçekleştirilebilir. “Doğanın insanlığın önüne koyduğu en üstün görev, karşı konulmaz bir güçle olabildiğince birleştirdiği bir toplum düzeni kurulması, *tam adaletli bir yurttaşlar anayasasının yapılmasıdır.*”¹²

Bu nedenle ülkelerde cumhuriyetçi bir yönetim biçiminin, devletler arasında bir devletler hukukunun, bunların ötesinde de bir dünya yurttaşlığı hukukunun kurulması gerekmektedir; çünkü doğa insan türünü “genel olarak hukukun egemen olduğu bir yurttaşlar toplumuna ulaşmaya” zorlamaktadır. O halde, “tam adaletli bir yurttaşlar anayasasının yapılması” insanlığın önündeki en önemli görevdir. Ama “yetkin bir yurttaşlık anayasasının yapılması sorunu, başka devletlerle yasal, ilkeli bir dış ilişki sorununa bağlıdır ve bu ikincisi çözülmeden birincisi de çözülemez.”¹³ Esasen aklın gösterdiği yön de yasadışı vahşilik durumundan çıkmak ve bir halklar federasyonuna girmektir. “Bu federasyonda her devlet, en küçüğü bile, güvenliğini ve haklarının verilmesini kendi gücünden yahut kendi hukuki yargısından değil, yalnızca bu büyük federasyondan, birleşmiş bir güçten, birleşmiş bir iradenin yasal dayanaklı, ilkeli kararlarından bekleyebilir.”¹⁴ Federasyona katılan her devlet, kendi güvenliğini garanti altına almak için, herkesin haklarını koruyacak bir anayasa yapılmasını isteyecektir. Böylece her devlet hem bir federasyona katılmış olacak hem de kendi varlığını sürdürecektir. Devletleri birbirleriyle ilişkilerinde savaştan kurtaracak akla uygun biricik yol, devletlerin de tek tek insanlar gibi yabancı ve başıboş özgürlüklerinden vazgeçerek genel yasaların yaptırımını altına girmektir.

⁸ Immanuel Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, çev. Uluğ Nutku, *Yazko Felsefe Yazıları* 4. Kitap (1982): 117.

⁹ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 118.

¹⁰ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 118.

¹¹ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 119.

¹² Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 121-122.

¹³ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 123.

¹⁴ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 123.

Böyle bir oluşum sürekli gelişerek tüm dünya uluslarını kucaklayacak bir uluslar devletine (*civitas gentium*) gidecektir.¹⁵ Doğanın ya da aklın bize buyruğu da budur.

Kant insan ve doğa tasarımlarından yola çıkarak, insanın kendine özgü yapısına ve ona doğanın yüklediği ereğe dikkati çeker. Doğa, insanı diğer birçok hayvanın sahip olduğu doğal araçlardan yoksun bırakarak, insanın kendi ereklerini kendi çabasıyla gerçekleştirmesini istemiştir.¹⁶ Bunun için gereken yetiye de sahiptir insan. “Doğa bir hayvan türünün akıl sahibi olmasını, birey olarak ölümlü, tür olarak ölümsüz olan bu akıllı varlıklar sınıfının yeteneklerini yetkinleştirmesini yine de istemiştir.”¹⁷ İnsan bir yandan, yeteneklerini ancak toplumda gerçekleştirebileceğinin farkına vararak toplumsallaşma eğilimi taşırken; öte yandan *birey olarak yaşama*, kendini diğerlerinden ayrı tutma eğilimi de taşır. Hem özgürlük hem de toplumsallık onun iki temel özelliğidir. Türdeşleriyle ilişkilerinde özgürlüğü kötüye kullandığı açık bir olgu olduğundan, insan başka insanlarla birlikte yaşadığı sürece bir yöneticiye ihtiyaç doğar. Akıl sahibi bir varlık olarak akıldan gelen yasaya uygun davranması gerektiğini bilmesine, herkesin özgürlüğüne sınır çekecek bir yasanın olması gerektiğine inanmasına rağmen, bencil eğilimleri onu herkesin özgürlüğüne sınır çekecek yasayı çiğnemeye iter. İnsanın yapısı gereği yaşadığı bu çatışma kaçınılmazdır. Bu nedenle Kant, insanın yontulduğu eğri odundan düz bir şey çıkmaz demektedir.¹⁸ Bu çatışkının çözümü de sınırsız özgürlüğe tutkun olan insanın, bir sınırlanmış durumu olan bir siyasal topluma -Kant’ın buradaki ifadesiyle tam adaletli bir toplumsal düzene- girmesidir. Zira Hobbes ve Locke’da olduğu gibi, Kant’a göre de insanların doğal eğilimleri vahşi bir özgürlük durumunda uzun süre yaşamalarına izin vermez. Yurttaşlar birliğine katılmaları onların eğilimlerini sınırlamalarını, yeteneklerini geliştirmeleri için gerekli ortamı sağlayacaktır. Kant bunu bir ormandaki ağaçların birbirini hava ve güneş ışığı bulmaya zorlayarak, daha düz ve daha güzel büyümelerine sebep olmalarına benzetir. Eğer, ağaçlar dallarını istedikleri gibi özgürce büyütselerdi, onların eğik, bodur ve çarpık kalacaklarını söyler. İnsanın durumunu da buna benzemektedir.¹⁹ İnsanlığı bezeyen kültür, sanat ve insanın yarattığı en güzel toplum düzeni insanın gelişmesini, kendini gerçekleştirmesini sağlarlar. Ona göre insan, özgürlüğünü ancak böyle bir toplumsal düzen içinde gerçekleştirebilir.

1.3. Max Horkheimer: “Bireyin Yükselişi ve Düşüşü”

Horkheimer birey-toplum ilişkisini *Aklın Tutulması* kitabının “Bireyin Yükselişi ve Düşüşü” bölümünde ele alır. Bireyin ortaya çıkmasını felsefenin başlangıcına, Sokrates’e kadar götürür. Zira felsefeyi bireyin temsilcisi ve sözcüsü olarak görür. Tarihsel bir varlık olarak birey olmakla kast edilen, “sadece insan türünün bir üyesinin uzay-zaman içindeki duyusal varoluşu değil, bunun yanı sıra, bilinçli bir insan olarak kendi bireyselliğinin farkında oluşu ve kendi kimliğini tanımasıdır.”²⁰ Yetişkinlerde bu, kimliğin en temel tanımlanışı olan “ben” nitelemesiyle olur. “Ben” birey olmayı imler.

¹⁵ Immanuel Kant, “Sürekli (Ebedi) Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme”, *Seçilmiş Yazılar* içinde, çev. Nejat Bozkurt (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 238-240.

¹⁶ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 121.

¹⁷ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 120.

¹⁸ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 122.

¹⁹ Kant, “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, 122.

²⁰ Max Horkheimer, *Aklın Tutulması*, çev. Orhan Koçak (İstanbul: Metis Yayınları, 1994), 144.

Horkheimer bireyin tarihteki ilk örneğinin Yunanlı kahramanlar olduğunu, gözüpek ve kendine güvenen kahramanların hayatta kalma savaşlarından başarıya çıkmakla, kendilerini kabileden ve gelenekten kurtardıklarını ve birey olduklarını söyler. Yine de bu kahramanların hayatının gerçek bireyselliğin somutlanması olmaktan çok, bireyselliğin doğumunun habercisi olduğunu düşünür Horkheimer. Zira trajik kahramanlar henüz hayatta kalma yeteneği ile düşünme yeteneğini birleştirememişlerdir.

Horkheimer, Yunan kent-devleti ideallerine en uygun bireysellik felsefesini sistematik olarak ilk geliştirmeye çalışan kişiyi Platon olarak görmekle birlikte, soyut bireysellik düşüncesinin ilk habercisinin, bireyin özerkliği için ileri süren ilk filozofun Sokrates olduğunu düşünür. Bilinçli seçimi ahlaki hayat tarzının bir ön koşulu olarak gören Sokrates'in içi boşalmış adet ve inançları temsil eden Atinalı yargıçlarla çatışmaya düşmesinin nedeni de budur.²¹ Onun yargılanmasıyla bireysel vicdan ile devlet, ideal ile gerçek arasındaki uçurum belirginleşmeye başlar. Özne, dış gerçekliğe karşıt olarak kendi benliğini en yüksek ideal olarak görmeye başlar.

“Hellenistik toplumda, Stoacılık gibi vazgeçiş felsefeleri yaygınlaşır: insanın ulaşabileceği en yüksek erdemin kendi-kendine yeterlilik olduğu, bunun da hiçbir şey istememekle elde edilebileceği [düşünülür]. Bu acıdan kaçınma ve duyarsızlık çağrıları, bireyin topluluktan, idealin de gerçekten kopmasına yol açmıştır.”²²

Hıristiyan birey Hellenistik toplumun yıkıntılarından doğmuş, Hıristiyanlıktaki bu dünyadaki hayatın sadece geçici bir aşama olduğu öğretisi, bireyselleşme eğilimini güçlendirmiş, tanrının bir sureti olan ölümsüz ruh öğretisiyle de bireysellik ilkesini yaratmıştır. Rönesans hümanizmi ise bireyin Hıristiyanlıkta kazandığı bu değeri korumuş, ama onu mutlaklaştırmıştır. Böylece onu belirgin hale getirirken aynı zamanda onun yıkımına giden yolu da açmıştır.²³

Ortaçağ'ın sona ermesi ve kilisede reform ve Aydınlanmanın ortaya çıkışıyla birlikte birey düşüncesi güçlense de, -bireycilik dönemi olarak görülen- serbest girişim döneminde bireysellik bütünüyle benliği korumaya adanmış olan aklın egemenliği altına girmiştir. Artık metafizik bağlarından kopmuş olan bireysellik, sadece bireyin maddi çıkarlarının korunmasını merkeze alan bir düşünce haline gelmiş, toplumu farklı çıkarların serbest pazarda etkileşimi yoluyla ilerleyen bir mekanizma olarak gören burjuva liberalizminin teori ve pratiğinin merkezinde yer alan bir düşünce olmuştur. Burjuva toplumundaki atomlaşmış ekonomik bireyin simgesi olan *monad* da böylece toplumsal bir tip haline gelmiştir. *Monad*lar birbirinden çıkar duvarlarıyla ayrılmış olsalar da sonuçta her biri kendi çıkarını savunduğu için, gittikçe daha fazla birbirine benzer hale gelmektedirler.²⁴

“Bütün bunlardan çıkan şudur: herkes kendi başının çaresine bakmaya girişince bireysellik zedelenmektedir.”²⁵ *Serbest girişim çağında bireysellik tümüyle kendi çıkarlarını korumayı esas alan bireyciliğe dönüşmektedir.* Girişimci bir memura, bilgin profesyonel uzmana dönüşür. Herkes kendi üstündeki bir organın emrindedir. Komuta kademesinde olanların özerkliği bile astlarından çok fazla değildir; onlar da kullandıkları

²¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 149.

²² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 149.

²³ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 150-151.

²⁴ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 152-153.

²⁵ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 150.

iktidara bağımlıdır, onun otomatı haline gelmişlerdir.²⁶ Bireyin bu yenilgisinin nedeni, Horkheimer'e göre ne kendi başına teknolojik gelişmeler ne de hayatta kalma tutkusudur; sorun üretimin biçimi ya da sanayi toplumundaki insanlar arası ilişkilerdir. Bu ilişkinin emeği, araştırmayı ve buluşu tanrılaştırmasıdır. Bu tipik bir biçimde “öznel aklın” egemenliğinin bir göstergesi olsa da, Horkheimer bunun sorumlusunun “nesnel akıl” olduğunu düşünür. Nesnel zihnin günümüzde sanayiye, teknolojiye ve ulusallığa tapmasının buna yol açtığını, bireyin düşüşünün nedeninin nesnel zihnin bugünkü yapısı ve içeriği olduğunu iddia eder.²⁷ Sanayileşme, teknolojik ilerleme ve bilimsel aydınlanma bireyin silinmesine yol açan gelişmelerdir, ama bu durumdan kurtulmayı sağlayacak yeni bir çağın doğuşunu hazırlayacak olan da yine bu süreçlerdir.²⁸ Horkheimer bu iki zihniyetin, nesnel ve öznel aklın hem ayrı hem de birbirine bağlı olduğunu görmek gerektiğini, öznel akılı çılgınlığa sürükleyen hayatta kalma, varlığını sürdürme ilkesinin nesnel akılı aynı kötü sondan koruyacak ilke olduğunu düşünür.²⁹

“Felsefe bireyin temsilcisi ve sözcüsü olarak gelişmişti; felsefenin bunalımı da bireyin bunalımında belli eder kendini. Geleneksel felsefenin bireyle ve akılla ilgili yanılması – bunların edebi olduğu yanılması – bugün çözülmekte, dağılmaktadır. Birey eskiden akılı yalnızca benliğin bir aracı olarak görürdü. Şimdi bu öz tanrılaştırmanın tersini yaşamaktadır. Araç sürücüyü üstünden atmış, körcesine koşmaktadır boşluğa doğru. Akıl, en yüksek noktaya ulaştığı anda dumura uğramakta akıldışına dönüşmektedir. Zamanın egemen düşüncesi öz-savunmadır, benliğin korunması; ama ortada korunacak bir benlik kalmamıştır.”³⁰

Horkheimer birey-toplum ilişkisinde toplumdan kopuk birey düşüncesinin her zaman bir yanılma olduğunu düşünür. Ona göre, bağımsızlık, özgürlük tutkusu, halden anlamak ve adalet duygusu gibi en beğendiğimiz insani özellikler, bireysel olduğu kadar toplumsal özelliklerdir. Bu nedenle gelişmiş bireyler gelişmiş toplumların ürünüdürler. Bireyin kurtuluşu, toplumdan kurtuluşu değil, toplumun atomlaşmasından kurtuluşudur.³¹ *Modern bireyin yaşamsal tutkusu olan benliğin korunması ya da hayatta kalması, ancak birey-üstü bir düzlemde, toplumsal dayanışma içinde gerçekleşebilecektir.*³²

Kimileri çoğunluğun çıkarlarını ya da yararlarını – bu ikisi arasındaki fark da pek görülmez- korumak için bireyin isteklerinin tümüyle göz ardı edilebileceğini söylerken; kimileri de bireyin istek ve kararlarının ana belirleyici olduğunu, bu durumdan toplumun etkilenmesi veya zarar görmesinin göze alınması gerektiğini söylerler. Bize kalansa bu iki uçtan birisini seçmektir. Bugün yaşadığımız küresel salgın, bu sorunun üzerinde bir kez daha düşünmemiz, sorunun nedenlerini irdelememiz ve soruna bir yanıt bulmamızın önemini bize bir kez daha anımsatmıştır.

2. Özgürlük Sorunu: Nedir Bu Özgürlük?

“Birey mi toplum mu önceliklidir?” sorusuna birey veya toplum denilerek yanıt verilmeden önce, bu tartışmanın temelinde yatan özgürlük sorununun tartışılması gerekmektedir. Zira karşımıza çıkan sorun özgürlük sorunudur. Bu da çoğunlukla toplumun yararı için bireyin özgürlüğünün -daha yerinde bir ifadeyle

²⁶ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 166.

²⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 162-163.

²⁸ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 167.

²⁹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 178.

³⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 145.

³¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 150.

³² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 79.

haklarının- çiğnenemeyeceği itirazı olarak dile getirilmektedir. Bir bireyin ya da kişinin özgürlüğün ne zaman ihlal edildiğini söyleyebilmek ise, öncelikle bireyin özgürlüğünün ne olduğunu bilmeyi gerektirir. Toplumda yaygın olan ve bugün her yerde ezberlenmiş savunulan özgürlük anlayışı “her kişinin istediğini yapması”dır. Ne yapacağına karar verme bir kişi hakkı olduğuna göre, kişiler ne yapacaklarına kendileri karar verebilirler. Bunun tek istisnası ise başkalarına veya başkalarının haklarına zarar vermedir. O nedenle sıkça kişilerin özgürlüklerinin başkalarının haklarına zarar vermeyle sınırlandırıldığı söylenir ve özgürlük “başkalarına zarar vermeksizin istediğini yapmak” olarak tanımlanır.

Kuçuradi “Özgürlük ve Kavramları” yazısında “özgürlük nedir?” sorusunu özgürlüğün üç taşıyıcısından söz ederek yanıtlar. Kuçuradi gerek felsefede gerekse yaşamda özgürlükle ilgili yapılabilecek baktığında, bu konuda ilk yapılması gerekenin ayrımlar yapmak olduğunu görür. Zira aynı sözcük kullanılmakla onunla birlikte farklı şeyler kast edilmektedir. Özgürlük farklı şeylere verilen ortak bir niteleyicidir. Özgürlük ile nelerin nitelendirildiğine, yani kimin özgürlüğünden, neyin özgürlüğünden söz edildiğine baktığında, Kuçuradi özgürlüğün üç ayrı taşıyıcısının olduğunu, üç ana türe ayrılabilirliğini saptar: “Birbiriyle ilgili olmakla birlikte, karıştırılmaması gereken bu üç tür: a) insanın özgürlüğü, tür olarak insanın özgürlüğü (...); b) kişilerin özgürlüğü veya etik özgürlük ve c) toplumsal özgürlüktür”.³³

Tür olarak insana ilişkin olan özgürlük, tür olarak insanın bir özelliği, onda bulunan bir olanak olarak karşımıza çıkar; bu olanak kimi kişilerce gerçekleştirildiğinde ise etik özgürlük veya kişi özgürlüğü olarak. Bu, ikinci özgürlük kavramıdır. Burada özgürlük bir kişi özelliğidir, bazı kişilerin sahip oldukları bir özelliktir. Değer bilgisine sahip ve bu bilgiyi hesaba katarak yaşayan kişilerin özelliğidir. Tür olarak insanda olanak olan özgürlük, burada bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Etik özgürlüğü somutlaştıran özgür kişi, insanda olanaklı olanı gerçekleştirmiş olan kişidir.

Toplumsal özgürlük ise taşıyıcısı belirli bir topluluk ya da toplum olan özgürlük türüdür. Ahlaksal ve hukuksal özgürlükler olarak karşımıza çıkar. Ahlaksal özgürlük, “bir kişinin, mensup olduğu grubun değer yargılarına aykırı bir şekilde davrandığı, tavır takındığı, değerlendirdiği zaman, yaşamını etkileyecek derecede tepki görmemesi anlamına gelir.”³⁴ Genellikle engellenmemeyi, kısıtlanmamayı dile getirdikleri düşünülen hukuksal özgürlükler ise, temel kişi haklarının söz konusu ülkede ya da toplulukta korunmasıyla ortaya çıkarlar. Bir ülkede insanların temel hakları güvenceye alınmışsa, orada o toplumsal özgürlük var demektir. Örneğin kişiler temel insan haklarından olan düşüncelerini açıklama haklarını kullandıklarında başlarına onların yaşamlarını etkileyecek bir şey gelmiyorsa, orada toplumsal (hukuksal) özgürlük var demektir.

Kuçuradi'nin bu özgürlük çözümlemesinin de gösterdiği gibi, özgürlük her üç türünde de belirlenmeme, kısıtlanmama, istediğini yapma olarak karşımıza çıkmaz. Öyleyse, toplumda çok yaygın olan “özgürlük istediğini yapmaktır” biçimindeki özgürlük anlayışının nereden kaynaklandığı sorulabilir. Bunun, özgürlüğü insanın varlık yapısının bir özelliği olarak gören, insanın özgür olduğunu, hatta özgür olmaya mahkûm olduğunu söyleyen Sartre'ın özgürlük anlayışını bize düşündürdüğü söylenebilir. Ama Sartre'ın özgürlük görüşü bundan tamamen farklıdır. Ona göre insanın yapısı belirlenmemiştir, insan;

³³ İoanna Kuçuradi, *Uludağ Konuşmaları-Ahlak ve Kavramları* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1988), 1.

³⁴ Kuçuradi, *Uludağ Konuşmaları-Ahlak ve Kavramları*, 13.

“Hep olduğu şeyin ötesinde varolmaya, projeler kurarak, kendi koyduğu amaçları gerçekleştirmek üzere, hep eylemde bulunmaya mahkûmdur. Başka türlü varolamaz kişi: ‘özgür olmamada özgür değiliz’ sözü de bu anlama gelir. ... Böylece kişi, kendi kendini seçer; o, seçtiği insan olur. Nasıl bir insan olacağını kişi, kendisi belirler; bu belirleme sürekli olup bitmektedir. Özgür olmak, kişi olarak varolmakla aynı şeydir.”³⁵

Burada özgürlük belirlenmemişlik, insan özünün ya da yapısının önceden belirlenmemişliği olarak karşımıza çıkar. Bu durumun farkına varmaktır ya da bunun bilinci veya bilgisidir özgürlük. Genel olarak engellenmeme, sınırlanmama olarak anlaşılan özgürlük anlayışı işte bu ve benzeri özgürlük görüşlerinin özünün bir yana bırakılmasıyla, bu ifadelerin yalnızca biçimsel olarak ele alınmasıyla ulaşılmış özgürlük anlayışıdır. Bugün aşı karışıklığı veya maske takmama olarak karşımıza çıkan bu özgürlük anlayışıdır. Aşı olma veya maske takmama bir kişi hakkı, daha çok da kişi özgürlüğü olarak, yani kişinin istediğini yapması isteği ya da hakkı olarak görülmektedir. Aşı olmaya veya maske takmaya zorlama ise özgürlüğe müdahale olarak görülmektedir. Kişinin istediğini yapmasının engellenemeyeceği ileri sürülmektedir.

Sonuç: Bireysel ve Toplumsal Yarar Birlikte Korunabilir mi?

Son yıllarda Neoliberalizmin de yaygınlaşmasıyla kişinin isteklerini merkeze alan bu anlamda özgürlük anlayışı bir paradigma haline gelmiş, geniş kitleler özgürlükten karışılmamayı, sınırlanmamayı ya da engellenmemeyi anlar olmuşlardır. Aşılama olduğu gibi bugün yaşadığımız küresel salgın bize bir kez daha göstermiştir ki, bireylerin istediklerini yapması, isteklerinin ya da arzularının her şeyin üzerinde tutulması her zaman mümkün değildir. Aslında çoğunlukla mümkün de değildir. Neye izin verilebileceğini belirleyen şey, kişilerin istek ve arzularından ziyade istenenin niteliği ya da neyin istendiğidir. Burada sınır çoğu zaman başkalarının haklarına zarar verme olarak ifade edilmektedir. Bu ifade gerek “zarar verme” ile kast edilen şeyin açık olmaması gerekse koşullu bir buyruk olması nedeniyle sorunlu olsa da, her istek ve arzuya izin verilmesinin mümkün olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Özgürlük kişilerin istediklerini yapmalarını değildir.

Salgını önleme potansiyeli olan aşılama karşı çıkan kişiler, işte bu türden bir özgürlük anlayışıyla bunu yapmaktadırlar. Zira toplumda yeterli düzeyde aşılama olmazsa toplumsal bağışıklık sağlanamaz, sonuçta yalnız aşı yaptırmayanların değil herkesin hayatı tehlikeye girer. Bu, çocuklar için söz konusu olduğunda çok daha yaşamsal olsa da, bugün yaşadığımız Covid 19 küresel salgını için de geçerlidir. Yeterince aşılama olmazsa hiç kimsenin hayatı güvende değildir, hiç kimsenin yaşam hakkı korunamaz. Kimsenin diğerlerinin yaşama haklarını tehlikeye atmaya hakkı olmadığına göre, bu özgürlük anlayışında bir sorun olduğu açıktır: Sorun “özgürlük istediğini yapmaktır” biçiminde dile getirilen özgürlük kavramındadır. Bunun yerini “her kişinin diğerleriyle eşit onur ve haklara sahip olduğu”, “her kişinin temel haklarına saygı gösterilmelidir” düşüncesine bırakması gerekir. Bir ülkede, bölgede ya da tüm dünyada -insan hakları denen- her kişinin temel hakları eşit biçimde korunursa, orada hak ihlalleri olmaz, toplumsal özgürlük gerçeklik kazanır. Bir kişinin temel haklarının korunması da kimsenin haklarına zarar vermez. Başkalarının haklarının çiğnenmesine yol açan, kişilerin haklarının değil, çıkarlarının merkeze alınmasıdır. Bu nedenle çıkarlar ya da arzular yerine hakları, kişilerin temel haklarını merkeze alan bir bakış, “birey mi toplum mu?” ikilemini de ortadan kaldıracaktır. Zira sorun birey olmada ya da kendi olmada değil, bireyciliğin veya çıkarların öne çıkarılmasında, ilişkilerin merkezine çıkarların konulmasındadır. Başka bir deyişle Horkheimer’in saptadığı gibi herkes kendi başının

³⁵ Kuçuradi, *Uludağ Konuşmaları-Ahlak ve Kavramları*, 4-5.

çaresine bakmaya girişince bireysellik zedelenmekte, bireysellik tümüyle kendi çıkarını korumayı esas alan bireyciliğe dönüşmektedir.

İnsan haklarının, ama her kişinin haklarının eşit biçimde korunduğu bir toplumda “birey mi toplum mu önce gelir?” tartışması da ortadan kalkacaktır. Zira bireyler ya da tek tek kişiler, onların otonomisi her zaman merkezde olsa da bireylerin hep bir toplum içinde yaşadıkları, başkalarıyla birlikte varlıklarını sürdürdükleri de unutulmamalıdır. Bireyler toplumların ürünü oldukları gibi gelişmiş bireyler de gelişmiş toplumların ürünüdürler. Bu nedenle Horkheimer bireyin kurtuluşu dediğimiz şeyin, bireyin toplumdan kurtuluşu değil -zira bu olanaklı da değildir- toplumun atomlaşmasından kurtuluşu olduğunu söylemektedir. Zira günümüzün modern bireyinin ana tutkusu olan benliğini koruma ve hayatta kalma da ancak birey üstü bir toplumsal düzlemde, diğerleriyle dayanışma içinde gerçekleşebilir. Kişi bir toplum içinde ve ancak diğerleriyle birlikte varlığını sürdürebilir. Varlığını sürdürmek ve çıkarlarını korumak için diğerlerine zarar veren, toplumdan kurtulmaya çalışan kişi sonuçta kendi varlığını da sürdüremez.

Kant'ın ağaç benzetmesinde olduğu gibi, ağaçlar hava ve güneşe ulaşmaya çalışırken nasıl birbirlerini zorluyor, bu da onların daha düz ve daha yükseğe doğru büyümelerine yol açıyorsa, insan da gelişimi için başkalarına, bu gelişimi sağlayacak bir toplum düzenine ihtiyaç duymaktadır. Ona göre insan, özgürlüğünü ancak kültür ve sanatın oluşturduğu bir toplumsal düzen içinde gerçekleştirebilir. Böylece insanın özgürlüğünden de toplumsal düzenden de vazgeçmesi gerekmez.

Bu durumu yine ağaç ve orman metaforuyla en iyi anlatan ifadelerin başında Nazım Hikmet'in “Yaşamak Bir Ağaç Gibi Tek ve Hür ve Bir Orman Gibi Kardeşçesine” dizesi gelmektedir. Hem ormandaki her tek ağaç gibi özgür bir birey olmak hem de bir toplumda yaşamak mümkündür, hatta zorunludur; yeter ki bu toplum insan haklarının her bir yurttaş için eşitçe korunduğu bir toplum olsun, yeter ki her yurttaş diğerlerinin temel haklarına saygılı davransın, hayata kendi çıkarları değil, değerler, haklar penceresinden bakmayı başarsın.

Kaynakça

- Aristoteles. *Politika*, çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Horkheimer, Max. *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak. İstanbul: Metis Yayınları, 1994.
- Kant, Immanuel. “Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi”, çev. Uluğ Nutku. *Yazko Felsefe Yazıları* 4. Kitap (1982): 117-129.
- Kant, Immanuel. “Sürekli (Ebedi) Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme”. *Seçilmiş Yazılar* içinde, çev. Nejat Bozkurt, 223-266. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Kuçuradi, İoanna. *Uludağ Konuşmaları-Ahlak ve Kavramları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1988.
- Platon. *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu, M. Ali Cimcoz. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.
- Ross, D. *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan vd. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.